

ՔՐԻՍՏՈՖ ԿՈԼՈՒՄԲՈՍ

(Վերջին հետազոտութիւնների հիման վերայ):

(ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԳԻՒՏԻ 400-ԱՄՆԱԿԻ ԱՌԻՔՈՎ.)

Ա. ԲԱՐԵԼԵԱՆԻ

XV-րդ դարի միջերեքից սկսում են հսկայական յառաջադիմութիւններ այն գիտութիւնների մէջ, որոնցով մարդու հասկացողութիւնը երկրագնդի և տիեզերքի մասին արագ և հիմնովին յեղափոխութեան ենթարկւեց: Պորտուգալացոց զիւտերը ակներև դարձրին, որ չը կան երկրիս վերայ շանթնակելի տեղեր և որ ամեն տեղ, ուր մարդս ոտք է կոխում, կարելի է յուսալ թէ մարդիկ են բնակում: Աֆրիկայի եզրները աւելի սլարգւեցին, իսկ 1486 թւականից սկսած ոչ մի կասկած չէր կարող լինել, որ կարելիութիւն կայ ծովով հասնել Արևելքի հրաշքների երկիրները (Հնդկաստան) և որ արդէն այդ ճանապարհը գտնւած կարելի է համարել: Միաժամանակ, շնորհիւ Պէռուէրբախի և Ռեջիոմոնտանի, այլ կերպարանք ստացաւ աստղաբաշխութիւնը, որը Պտղոմէոսի ժամանակներից դէս ոչ մի նշմարելի քայլ առաջ չէր արել: Մոլորակների ճանաչելը որպէս անկախ մարմիններ աւելի ու աւելի անհաւանական էին դարձնում Արիստոտէլի հիպոթէզը երկնային կրիստալական ափերանների մասին, և մինչդեռ Ռեջիոմոնտանի ազատ ոգին ճանապարհ չարթեց Կոպերնիկի աշխարհակենտրոն ռեֆորմի համար, նա կատարելագործեց նաև մի գործիք, որով կարելի դարձւեց երբևէղ նաւերի վերայ աստղաբաշխական դիտումներ անել— իսկ դորանից էր կախւած որ կարելի եղաւ այնուհետև փոխանակ ծովի եզրներով վախժախելով նաւարկելու ազատ ծովում նաւարկել քիչ թէ

շատ ապահովութեամբ: Եւ նոյն այն 1492 թւականին, որը մեծ բացող Կոլումբոսին իւր համարձակ երազների իրագործմանը հասցրեց, Գերմանիայի Նիւրնբէրգ քաղաքում Մարտին Բեհայմը պատրաստեց այն հռչակաւոր ձերկրախնձորը՝ կամ զլոբուսը (աշխարհագրական երկրագունդ), որ ժամանակակից բոլոր տեղեկութիւնները երկրագնդի մասին պարզ տեսութեան է բերում և մեզ ծանօթացնում այն անորոշ գաղափարների հետ որ այն ժամանակ ունէին Ատլանտեան ովկիանոսի եզրների մասին:

Որ այդ մեծ հանելուկը լուծեց, դորա համար պարտական ենք, որպէս ամեն ոք զիտէ, այն զարմանալի մարդուն, որը իբրեւ իտալացի՝ Քրիստոֆորո Կոլումբոս, իբրեւ իսպանացի դարձած՝ Կրիստոբալ Կոլոն էր կոչւում, և որը սովորապէս իւր անունի լատինական ձևով իբր Կոլումբոս (հայացրած՝ Կոլումբոս) է յայտնի: Բացողի իսկ որ արկածական կեանքը պարզելը վերին աստիճանի յաջողել է հին և նոր ժամանակների հետազոտութիւններին: Կոլումբոսի մասին գրականութիւնը մեր օրերում արդէն այնքան մեծացել է, որ տեսութեան առնել անհնարին է դարձել: Մի քանի հեղինակներ, ինչպէս Ֆրանսիացի պատուական Հարրիսը և աշխարհագրութեան պատմաբան գերմանացի Սոփոս Ռուզէն մեծ թւով հետազոտութիւններ և գրքեր են նւիրել այս միշտ հետաքրքրական առարկային: Աւելի հին ժամանակներից յիշելու է իսպանացի Նաւարրետէօի «Viajes y descubrimientos», որի հինգ հատորը դեռ մինչ օրս էլ գնահատելի զանձ են մնացել: Ամենատպաւոր արդիւնքների ներկայացնում է առանց կասկածի Ռուզէի «Christoph Columbus», տպւած Դրեզդէն 1892 թ., որին գլխաւորապէս հետեւել է նաև այն հեղինակը, որի նոր լոյս տեսած բողոքի 1) հետևում ենք նաև մեր այս ներկայ յօդւածում:

Մի քանի կարևոր պատմական խնդիրների համար պէտք է դիմել է. Գեղցի իսի Կոլումբոսեան ուսումնասիրութիւնները գրած-

1) Günther, S., professor in München.—Columbus und die Erweiterung des geographisch—kosmischen Horizonts. Sammlung gemeinverständlicher Vorträge, herausgegeben von Rud. Virchow und W. Wattenbach. Heft 154.

քին ²⁾։ Վերջապէս իտալացիների մէջ այժմեայ լաւագոյն գիտցողը բացումների (աշխարհագրական գիւտերի) պատմութեան, Լ. Հոլագէսը (Hugues), ջանք է տւել իրան մանրամասնօրէն լուսարանել Կոլումբոսի նշանակութիւնը գիտական աշխարհագրութեան զարգացման համար ³⁾։ Օրինակելի է, բայց ի հարկէ տեղ-տեղ հնացած է հռչակաւոր գերմանացի Ալեքսանդր Ֆոն Հոլմբուրգի աշխատութիւնը ⁴⁾։ 1830-ական թւականներից, ինչ վերաբերում է Կոլումբոսի ծննդեան տարւոյ շատ վիճաբանւած խնդրին, այդ մասին կայ մի ֆրանսիական շատ պատուական գրածք Դ'Աւեզակի ⁵⁾։

Շնորհիւ այդ բոլոր աշխատութիւնների մենք այժմ կարող ենք Կոլումբոսի փոթորկալից կեանքի գէթ զլիւսւոր շրջանները պարզ ճանաչել։ Ճիշդ է որ նորա ծննդեան տեղն ու տարին կատարելապէս ճշգրտութեամբ որոշել դեռ կարելի չէ եղած։ Անկասկած է սակայն որ Կոլումբոսը սերւած է Ջենովայի ⁶⁾։ Մի ընտանիքից, բայց թէ արդեօք նորա ծնւելու օրը այդ ընտանիքը Ջենովայում էր թէ այն ժամանակաջ ջենովեան հանրապետութեան մի այլ քաղաքում, այդ դեռ մի փոքր վիճելի է մնացած, և մանաւանդ նաւահանգստատեղի Սաւոնա՝ն վաղուց անտի մրցում է Ջենովա քաղաքի հետ այդ կէտի նկատմամբ։ Ռոլագէն, հիմնւելով մարկիզ Ստագլիէն օ'ի արխիւական թղթերի վերայ, այն հայեացքի է թէ Կոլումբոսը ծնւել է Ջենովայում, ուր նորա ծնողները այդ ժամանակ ոստայնանկ էին, յետոյ երկար տարիներ Սաւոնայում անցկացրին։ ապա հայրը, որի որդիքը վաղուց արդէն արտասահման էին գնացել, 1484-ին նորից Ջենովա վերադարձաւ։

²⁾ Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, հատոր 22, էջ 245 ու շարունակութիւն և էջ 437 ու շարունակութիւն։

³⁾ L'opera scientifica di Cristoforo Colombo. 1892 թ.

⁴⁾ Examen critique de l'histoire de la géographie du Nouveau Continent et des progrès de l'astronomie nautique dans le 15. et 16. siècles. Պարիզ 1835—1838.

⁵⁾ D'Avezac.—Année véritable de la naissance de Christophe Colomb. Bulletin de la société de géographie, VI շարք, հատոր VI 1872.

⁶⁾ Ջենովա կամ Գենուա այժմ իտալական թագաւորութեան ծովերէն քաղաքներից մէկն է. մի ժամանակ նա իւր շրջականերով հանրապետութիւն էր կազմում։

Մենդեան տարւայ մասին վէճը աւելի մեծ է. ժամանակակից-ներինց մէկի ասելով նա պէտք է ծնւած լինի 1436-ին, ըստ ոմանց 1446-ին և կամ 1456-ին: Ռուդէն, բոլոր աղբիւրները լաւ քննե-լուց չետոյ, վճռում է խնդիրը 1446 թւականի օգոստիս, որը և մենք պէտք է ընդունենք որպէս ամենալաւ ապացուցւածը:

Խտալիացում Կոլումբոսը երկար չը կացաւ. այդտեղ նա կրթւեց որպէս ծովագնաց և դիմեց այն երկրին, որը նորա հեռուն թռչող գաղափարների համար աւելի հրապոյր կարող էր ներկայացնել, այն է Պորտուգալեան Թագաւորութիւնը: Այդտեղ նա ամուսնացաւ, են-թադրաբար 1478-ին, մի երկրացի աղջկայ հետ, որը նոյնպէս իտա-լական ծագումից էր, և որից ունեցաւ երկու որդի, Դիեգօ (վախճ. 1526) և Ֆերնանդօ (վախճ. 1539), որոնք իրանց հօր պատմու-թեան մէջ մի յայտնի դեր են կատարում: Հաստատ է որ ամուս-նանալուց չետոյ նա մի քանի ծովային ճամբորդութիւններ արաւ դէպի Աֆրիկա և դէպի Անգլիա. այդպիսով նա դառաւ այն հա-մարձակ և ամեն հողմերին դիմացող նաւավարը, որպիսին մենք նորան չետոյ պէտք է ճանաչենք: Բայց նա պէտք է որ միշտ ծովի վրայ եղած չը լինի, որովհետեւ նոյն այդ տարիներում նա շատ կարդացել էր և բազմաթիւ տեղեկութիւններ էր սեպհակաւնել, որ նա չէր կարող ձեռք բերել շարունակ նաւային անհանգիստ կեանք վարելով:

Շատ զանազան էին այն ուսումնասիրութիւնները, որոնց մէջ պակասաւոր գիտական կրթութիւն ունեցող երիտասարդը խորա-սուզւեց. և չը պէտք է զարմանալ որ նա կարողացած չէ ձեռք բե-րած բոլոր գիտելիքները կարգաւորել, մշակել և նոցա վերայ տի-րապետել: Որպէս իւր բոլոր ժամանակակիցների, նոյնպէս և նորա մէջ շատ զօրեղ էր հաւատը դէպի հեղինակութիւնը, թերեւ նորա մէջ այդ հաւատը աւելի ևս ուժեղ էր, որովհետեւ նորա ամբողջ էութեան մէջ նկատուի էր յակումը դէպի միատիկականութիւնը և արկածաւորը: Նորա որդին նկատում է թէ բնական հիմունքները, հեղինակների խօսքերը և նաւորդական նշանները իւր հօր վճռի համար՝ մի նոր աշխարհ որոնել՝ ծանրակշիռ են եղել: Յունական և հռոմայական հեղինակներից, եկեղեցու հայրերից, սխոլաստիկներից և աշխարհական աշխարհադրադէտներից և դոցանից ոչ պակաս նոյն

իսկ Աստածաշնչից իւր նպատակների համար քաղաքներ է արել. և բնորոշ է ոչ միայն Կոլումբոսի այլ և նորա ժամանակի ամբողջ ուղղութեան համար, որ նա խտրութիւն չէր դնում քաղաք աղբիւրների մէջ, այլ, որպէս երևում է, դէպի ամենը նա հաւասար հաւատով էր վերաբերում:

Բայց որքան էլ պակասաւոր լինէր նորա մտածողութեան սխտեմը, սակայն անկասկած է որ նա համոզւած կուսակից էր այն վարդապետութեան, որը ուսուցանում էր թէ երկիրը գնդակի ձև ունի: Ֆակտը այն է որ 15-րդ դարի երկրորդ կիսում լուսաւորածնեւրից ոչ ոք չէր հերքում երկրի և մանաւանդ ովկիանոսի մակերեսի մշտական կորութիւնը. բայց նոյն իսկ խելօքները այդ լուսաւորւածներից չէին հասկացել թէօրիապէս հաստատւած իրողութիւնից այս եզրակացութիւնը դուրս բերել, թէ ուրեմն կարելի է երկրի շուրջը պտտել: Բայց այդ նկատմամբ Կոլումբոսը պարզ էր մտածում: Նորա համար անկասկած էր որ դէպի արեւմուտք նաւարկելով, պէտք է մարդ հասնի Եւրոպայից, Ասիայից և Աֆրիկայից բաղկացած ցամաք երկրների կոմպլէքսի արեւելեան ափերը և որ վերադարձը աւելի դժւար չը պէտք է լինի քան գնալը: Այդպիսի պարզ ըմբռնումն ունէր Կոլումբոսը մի այնպիսի ժամանակ, երբ կոյո երկրի վերայ ճամբորդելը նմանեցնում էին լեւան վերայ վեր բարձրանալուն ու վայր իջնելուն:

Սենեկա՛ի «Մեղէա»-ի այն յայտնի տողը, թէ մի հեռատես ծովագնաց չնոր, Թուլէ (Իսլանդիա) կղզուց հեռու գտնուող, աշխարհներ կը գտնի, Կոլումբոսի աչքում որոշ իմաստ ստացաւ և օգնեց որ նորա մտածողութիւնները որոշ կերպարանք ստանան:

Ձը մոռանանք որ գլխաւոր խնդիրը անյայտ երկիրներ բացելու մէջ չէր, այլ Ասիայի արեւելեան ափերը հասնելը՝ գնալով հակառակ ուղղութեամբ, ովկիանոսի վրայով: Կարելի էր կարծել թէ մի այդպիսի պլան իրագործելը կարող էր սարսափեցնել նոյն իսկ երկրագնդի վերայ աւելի պարզ գաղափար կազմած Կոլումբոսին, քանի որ ահագին է տարածութիւնը Եւրոպայի արեւմտեան և Ասիայի արեւելեան ափերի միջև, որ պէտք էր ջրով անցնել: Բայց այստեղ անգիտութիւնը օգտակար ծառայութիւն է արել, որովհետեւ այն ժամանակ չը գիտէին ծովի բռնած տարածութեան մասին: Այդ ժամանակէլ դրեթէ բոլոր

գիտնականները ընդհանրապէս այս հայեացքն ունէին թէ երկրիս վերայ ցամաքը շատ աւելի է քան ջուրը. հետեւապէս այն տարածութիւնը, որ, ինչպէս մենք այժմ գիտենք, բռնում է Ատլանտեան օվկիանոսը, այդ տարածութիւնը, ասում ենք մենք, այն ժամանակը պէտք է իսկականից շատ աւելի փոքր թւար: Այդ հայեացքի օգտին էր խօսում նաև Աստաճաշնի մի տեղը, Եսրայի չորրորդ գիրքը, որի համաձայն ջուրը ծածկում է երկրի միայն մի հօթն երորդ մասը: Դորա վերայ հիմնելով եկեղեցական հայր կարդինալ D'Ailly իւր «Աշխարհքի պատկեր» վերնագրով ընդհանրապէս յարգւած գրքում յայտնել էր իրան ընդդէմ Պտղոմէոսի, որը պնդում է եղել թէ երկրիս հինգ վեցերորդը ջուր է և որ ուրեմն միայն մի վեցերորդը բնակեցրած է մարդկանցով ¹⁾:

Բայց մինչ այժմ չը յիշատակեցինք մի մարդու անուն, որը այս ամենում ամենամեծ նշանակութիւնն է ունեցած: Կոլումբոսը, իւր ծրագիրը կազմելիս, պէտք է ամենից շատ հիմնւած լինի Պաոլօ (Պօղոս): Տոսկանեցիի վերայ (ծնւած 1397, վախճ. 1482 թ.): Տոսկանեցիին, որը բժիշկ էր և մաթեմատիկոս Ֆլորենցում (Իտալիա), ամենահմուտ դատաւորն էր վերը շօշափած խնդիրներում: Նա առաջինն եղաւ որ հնուց Պտղոմէոսի և Ստրաբոնի հաղորդածները համեմատեց աւելի նոր ճանապարհորդների՝ Մարկօ Պոլօի և Նիկկոլօ դէ Կոնտիի հաղորդածների հետ և վստահութիւն ունեցաւ նոր քարտէշ պատրաստել արեւելեան Ասիայի համար: Թէև սխալ, բայց դորանից դուրս էր զալիս իբր թէ Արեւելեան Ասիայի ամերը շատ հեռու են գնում ծովի մէջ, վերջանալով ծովի շատ հեռու գնացող մի ինչ որ առասպելական Յիսպանգու երկրով: Այս ենթադրութեան վերայ հիմնւած մի նոր աշխարհագրական քարտէշ Տոսկանեցիին ներկայացրեց 1474-ին պորտուգալական թագաւոր Ալֆոնսօ V-ին, յորդորելով նորան, որ Հնդկաստանը հասնելու նպատակով կազմւած արշաւախումբը արեւմտքով (Ատլանտեան ծովով) գնայ: Այդ առաջարկութիւնը իսկ է չընդունւեց, բայց Կոլումբոսի համար դա ունեցաւ ահագին նշանակութիւն: Նա ձեռաց

¹⁾ Այժմ լատնի է, որ ջուրը բռնում է մօտաւորապէս երկու երրորդը, իսկ ցամաքը՝ մի երրորդը երկրագնդի:

գրագրութիւն սկսեց թոսկանական գիտնականի հետ և իւր ամբողջ ազիտատորական ոյժը բանեցրեց իւր խորհրդատուի հիմնական միտքը իրագործելու համար, որով նա ներկայանում է իբր իրագործող գիտնական Տոսկանեցիի մտքերի:

Գործը գլուխ բերելու համար դեռ հարկաւոր էր Պորոուզալիայի նոր թագաւոր Իոայօ II-ին գործի համար գրաւել: Գուցէ բանը զլուխ դար, եթէ միայն Կոլումբոսի բնաւորութեան մէջ չը լինէր մի ոչ համակրելի գիծ: Կոլումբոսը, որը իւր ծրագրի իրագործումից շատ մեծ հետեւանքներ էր սպասում, պահանջում էր նաև չափազանց մեծ զին, դեռ աւելի էլ մեծ զին, քան ինչ յետոյ Իսպանիայի թագաւորից պահանջեց և մեծ մասամբ ստացաւ: Այդ սակարկութիւնը այն հետեւանքն ունեցաւ, որ նա պէտք է Պորոուզալիայի հողը թողնէր և իբր փախստական հարեան Իսպանիան փախչէր: Չնայած որ Իոայօ II նորան ներում չնորհեց և յորդորեց վերադառնալ, բայց Կոլումբոսը այդ միջոցին այնքան մեծ հովանաւորութիւն գտաւ Իսպանիայի մեծերի մօտ, որ այդ երկրում մնաց:

Իսպանիայում Կոլումբոսը այլ կերպ գործեց: Պորոուզալիան ամենից առաջ առեւտրական պետութիւն էր. նորա համար նոր երկիրների բացումը նոր կոլոնիաներ ձեռք բերել էր նշանակում, հետեւապէս և առեւտրական նոր շուկաներ վաստակել էր նշանակում: Այդ ժամանակ Իսպանիայում երկու միապետներ կային՝ Ֆերնանդոն, Աւագոնեան թագաւորը և Իզաբէլլ՝ Կաստիլիայի թագուհին, որոնք երկուքն էլ պատերազմի մէջ էին Պիրենէյեան թերակղզու հարաւային սրովինցը պինդ բռնած մահմեդական մաւրերի հետ:

Արդ, հէնց կրօնական կողմն էր, որով միայն կարելի էր շարժել այդ ժամանակւոյ միջնադարեան ռոմանտիկ ասպետականութեան ոգով տոգորւած իսպանացիներին և թագաւորներին: Կոլումբոսը առաջադրեց իսպանական միապետներին և մեծերին թէ ինչ մեծ վաստակ կ'ունենան նոքա, եթէ քրիստոնեայ դարձնեն օտար ժողովուրդները և թէ ինչպէս սոցա հարստութիւններով կարելի է աւելի մեծ ծաւալով մղել պատերազմը անհաւատների դէմ:

Սև պէտք է ասած որ բարեպաշտութիւնը աշխարհային արկածախնդրութեան հետ այնքան լաւ իւր մէջ միացրած մի մարդու համար, որպիսին էր Կոլումբոսը, այդ իսպանական տեսակէտը

աւելի էր սրտին խօսում, քան պորտուգալական վաճառականական հայեացքը:

Ոկզբում, սակայն, նաև Իսպանիայում Կոլումբը այնպիսի դժարութիւնների հանդիպեց, որ լինէր մէկ ուրիշը՝ վհատուած կը հեռանար և կը թողնէր իւր պլանը: Կաստիլիայի թագուհին, իսկ է, բարեհաճ աչքով նայեց զործին և մինչև անգամ Կոլումբոսին մի փոքրիկ կենսաթոշակ նշանակեց, բայց զործը յանձնեց քննելու էքսպէրտ մարդկանց Սալամանկա համալսարանական քաղաքում, և այդ յանձնաժողովում Կոլումբը պէտք է իւր դատը պաշտպանէր: Այդ այն է որ յայտնի է Վալամանկայի վիճաբանութիւնն (գիսպուտ) հռչակած անուշով: Բայց յանձնաժողովի մէջ նշանաւոր ոչ մէկը չը կար մաթեմատիքական դիտութիւնների մէջ, ինչպիսին մէկն էր մի ժամանակ տիեզերագէտ Սըրոնսո XII թագաւորը: Կոլումբին քննադատողները այնքան արեցին, որ Իզաբելլան վստահութիւն չունեցաւ զործին ընթացք տալու, և Կոլումբը իւր որդու հետ գնաց ծովափեայ Պալոս նաւահանգիստը՝ Թրանսիա տեղափոխելու համար:

Բայց այդ միջոցին բազմը շուռ տուցւոյ Պալոս քաղաքը դաւաւ որրանը նորա փառքիւ ճանապարհին դէպի Պալոս, ուր նա գնում էր Սեւիլլա քաղաքից, նա հիւրասիրեց Ռաբիդա վանքի կողմից, որի վանահայրը իւր պաշտօնակիցների մեծամասնութիւնից աւելի բարձր մարդ էր: Նորա աչքին շատ ընկաւ օտարականի անսովոր արտաքինը և քայլւածքը և խօսեց հետը, հետաքրքրեց ու կանչել տուց մօտակայ Պալոսից բժիշկ Գարցիա Հերնանդեսին, որին նա ճանաչում էր իբր տիեզերագիտութեան մէջ հմուտ մէկը: Վանահայրը և բժիշկը համաձայնեցին, որ այնպիսի մի հիւրին չը պէտք է թողնել որ նա Իսպանիային մէջք դարձնի: Վանահայրը խնդրեց նորան մնալ վանքում և պատահած դէպքի մասին տեղեկացրեց թագուհուն, որի շրջապատի մէջ զղում էին համարձակ մարդու կորուստը: Բարեբաղդաբար լուր ստացեց Գրենադա քաղաքի անկումի մասին, որը մաւրերի վերջին պատասպարանն էր Իսպանիայում: Իսպանիայի հողը առմիշտ ազատեց մահմեդականների իշխանութիւնից:

Կոլումբի հետ սկսեցին բանակցութիւնները. և քիչ էր մնում

որ այս անգամ էլ բանը փշանար Կոլումբի չափազանց մեծ պահանջների պատճառով: Բայց նրան հովանաւորող պետական զանաւարանի կառավարիչ Լուիս դէ Սանտան գէլը դժւարութիւնները յարթեց և 17 ապրիլի 1492 թւականի կապւեց այն պետական դաշնը, որով Կոլումբի ցանկութիւնները մեծ մասով կատարւեցին:

Այդ դաշնով թաղուհին մասնակից էր անում Դոն Կոլոնին (Կոլումբոսին) իւր իշխանական իրաւունքներից ոչ փոքր մասին և ձեռք բերելիք զանաւորը նորա, Կոլումբոսի, տրամադրութեան ներքոյ էր դրւում:

Նաւերի և նաւաստիների համար ծախքը նստեց պետական զանաւարանին այնքան արծաթ, որքան մեր 10,000 արծաթ բուլլին: Մեզնից չորս հարիւր տարի առաջ այդ գումարը ի հարկէ շատ աւելի մեծ գին ունէր քան այժմ ունի:

Նաւատորմիդ բաղկացած էր երեք նաւերից 120 հոգով: Կոլումբին ստորագրեալ հրամանատարներից յետագայում յայտնի եղան Մարտին Ալոնզո և Ֆրանցիսկո Մարտին եղբայրները Պինյոն աղ-զանունով:

Օգոստոսի 3-ին 1492 թ. նաւախումբը շարժւեց Պալոսից, ուղղւեց դէպի Կանարեան կղզիները, ուր հարկ եղաւ մի առժամանակ կանգ առնել: Ազատ ժամերից օգտւելով Կոլումբը, իւր հետեւորդների սիրտը ամրացնելու համար, մեզ արդէն յայտնի ապացոյցներն էր բերում յաջողութեան համար, ի միջի այլոց այս էլ էր բերում, որ Ատլանտեան ովկեանոսում կղզիներ լինելը իբր նշաններն թէ դէնը ցամաք երկիր կայ: Եւ Դոմերա ու Ֆերրո կղզիների բնակիչները մինչև անգամ հանգստացնում էին ճամբորդներին թէ իբր երբեմն իրանց կղզիներից հեռու ցամաք երկիր է երևում: Այդ ի հարկէ միայն մի սիրալիր ստախօսութիւն էր:

Միայն սեպտեմբերի 6-ին նոքա թողին Կանարեան ափերը և մտան բաց ծովի մէջ: Այդ ուղևորութիւնը իւր բոլոր արկածներով շատ յայտնի է գիտական և ժողովրդական գրւածքների միջոցով. և մենք դորա վերայ երկար կանգ չենք առնիլ: Յայտնի է, որ ծովապետը, Կոլումբը, կրկնակի յիշատակարան էր պահում, որոնցից մէկը պարունակում էր տարածութեան իւր կարծիքով իսկական չափսերը արձանագրելու, մինչդեռ միւսը նշանակւած էր իւր հետեւորդ-

ների համար, ուր նա նայն տարածութիւնները դիտմամբ աւելի փոքր չափսերով էր նշանակում: Յայտնի է, որ փոքրիկ դէպքեր, ինչպէս ծովի թռչունների երևալը կամ ծովի բոյսեր որսալը և այլն, առիթ էին տալիս վստահութիւնը և յոյսը կենդանացնելու. յայտնի է նաև որ Կոլումբի և նորա ստորադրեալ առաջնորդների միջև միութիւնը կատարեալ չէր այն բանի նկատմամբ, թէ ինչ ուղղութեամբ պէտք էր նաւարկել. յայտնի է նաև որ Կոլումբը միայն տհաճութեամբ զիջեց Պինցոնի խորհրդին՝ մինչ այժմեայ բռնած ուղղութիւնից քիչ դէպ հարաւ բռնել, որի շնորհիւ միայն փոխանակ Հիսպիսային Ամերիկայի ցամաքը հասնելու, նոքա աւելի դէպ հարաւ դառնող կղզիները հասան:

Վերջապէս հոկտեմբերի 12-ին, մի ուրբաթ օր, հիացմամբ տեսան նոքա իրանց աչքի առաջ մի կղզու յարթ ափը: Կոլումբոսը այնդում էր թէ գիշերը այդ կղզու վերայ այլևոզ ճրագը նշմարել էր, հետևապէս պահանջում էր որ նոր աշխարհի գիւտը այդ խօսքի ամենանեղ ըմբռնումով անգամ իրան վերագրւի:

Նոր գտած կղզին պատկանում է Բահամասեան կղզիների ընդարձակ խմբին: Հետազօտութիւնները այն մասին թէ այդ կղզիներից որը ամենից առաջ տեսնեց իսպանցիներից և որի վերայ առաջին անգամ նոքա ոտք կոխեցին,—դեռ վերջացած չեն. ամենամեծ հաւանականութիւնը այսպէս կոչւած Վատլինգս-կղզու կողմն է. բնիկները նորան անւանում էին Գուանահանի, Կոլումբոսը նորան անւանեց Սան Սալւադոր: Մեծ հանդէսով նա բռնեց Իսպանիայի թագի համար: Առաջին անգամն էր որ եւրոպացիք ծանօթութիւն էին անում ամերիկական ցեղի մարդկանց հետ, որի ներկայացուցիչները նորեկներին բարեկամօրէն հանդիպեցին, առանց զգալու. թէ ինչ անասելի բաներ պէտք է կրէին իրանց նաճողների կողմից, երբէք չը կարողանալով չազեցնել սոցա ծարաւը դէպի ոսկին:

Ոսկի գտան շատ քիչ քանակութեամբ. այդ և հարևան կղզիների բնակիչները բնութեան զաւակներ էին: Սկսեցին որոնել մի ինչ որ առասպելական Յիպանգու. իբր թէ քաղաքակրթւած երկիրը, որը նորեկների հասկացողութեամբ պէտք է ըսնուէր Չինաստանի մօտ, խորն ընկած ովկիանոսի մէջ: Ախար կարծում էին թէ Ասիայի ափերն են հասել, դեռ չը գիտէին որ մի նոր մեծ ցամաքի

մօտերքում էին! Շրջելով հարևան կղզիները՝ գտան Կուբա կղզին, որը առանց այլ և այլու թեան Կոլումբոսը ընդունեց Յիսկանդու կղզու տեղ: Ամեն տեղ ոսկին միայն փոքր զարդարանքների ձևով էին գտնում, երբեք մեծ քանակությամբ: Խեղճ վայրենիներին դրականապես հարարեցին, այնքան հարց ու փորձ էին անում ոսկու հանքերի մասին և թէ ուր է այս ու այն երկիրը, որ Կոլումբոսի կարծիքով և Տոսկանելիի քարտեզի համեմատ պէտք է որ գտնւէին Ասիայի արևելեան կողմերում:

Կուբայից յետոյ գտան Հաիտի, ուր, նաւերից մէկի խորտակման պատճառով, ստիպւած լինելով աւելի երկար կանգ առնել՝ շանցերով պաշտպանւած բանակ դրեցին—առաջին անգամ նոր աշխարհում: Պինցոն եղբայրներից աւագը այդ միջոցին, առանց Կոլումբոսի թույլտու թեան, ինքնագլուխ, նաւերից մէկով գնաց այլ կղզիներ և մութը նշմարքներ գտաւ որ դէպի արևմուտք մի աւելի քաղաքակրթւած ազգ է բնակւում—թերևս մեքսիկական մի ցեղից:

Բայց նաւատորմիդի դրութիւնը այլ ևս թույլ չը տուց Կոլումբոսին աւելի հեռուները գնալ. պէտք էր ուրախ լինել եթէ ողջ աւտոջ հայրենիք վերադառնան: 1493 թ. փետրւ. 14—15-ի գիշերը մի փոթորիկ այնպիսի վտանգ սպառնաց, որ Կոլումբոսը, յոյս չունենալով ազատելու, իւր ճանապարհորդութեան մասին մի զեկուցումը, լաւ տեղ դրած՝ ալիքներին յանձնեց, որ զալիք սերունդները իմանան իւր կատարած սխրագործութիւնների մասին: Սակայն կարողացան ընդդիմադրել և շուտով երևացին հորիզոնի վերայ Ագորեան կղզիները, որ Պորտուգալիային էին պատկանում: Դաշնի զօրութեամբ Կոլումբոսին արգելւած էր պորտուգալական երկիրները մոնել, բայց նաւերի դրութիւնը այնպէս էր, որ չէր կարելի պորտուգալական նաւահանգիստը չը մոնել: Պորտուգալական իշխանութիւնը սառն ընդունելութիւն արաւ. բայց կատարւած հերոսութիւնը շուտով այլ տրամադրութիւն առաջացրին ժողովրդի մէջ, և Պորտուգալիայի թագաւորը, մոռացութեան տալով անցեալը, բարեհաճութիւն ցոյց տուց Կոլումբոսին աուդիենց նշանակելով և ուղեկիցներ նշանակեց նորան Կաստիլիայի սահմանը հասցնելու: Բայց Կոլումբոսը ուղեց իսպանական հողը նորից այն տեղում կոխել, ուրտեղից նա դուրս էր եկել: 1493 թ. ապրիլին 15-ն մարտի

Կոլումբոսը իւր Nina նաւի վերայ ոգևորութեամբ ընդունեց Պալոսի նաւահանգստում: Զարմանալին այն է որ նոյն օրը տեղ հասաւ նաեւ Պինցոնը «Պինտա» նաւի վերայ, այն Պինցոնը, որից Կոլումբոսը հիմք ունէր վախենալու որպէս հակառակորդից: Բայց նա շուտով սորանից ազատեց, որովհետեւ Պինցոնը, որի վաստակը փոքր էր Ամերիկայի գիւտը անելու գործում, շուտով վախճանեց:

Փառաւոր հանգէսով Կոլումբոսը ուղևորեց Սեւիլլայի վերայով դէպի Բարցելոնա, ուր գտնուում էր Թագաւորական զոյգը այդ միջոցին և դէպի ուր մի ամենաողորմած ձեռագրի միջոցով հրաւիրել էին դալ փառքի ճառագայթների փայլով շողշող ծովային հերոսին: Նորա մուտքը, որի մեծագոյն նւիրականութեանը ծառայում էին հետները բերած կարմրամորթները և լաւ դասաւորած ոսկեայ զարդի դարնիտուրը, այդ փոթորկալից կեանքի ամենափառահեղ բոլէն էր:

Յայտնի է ամենքին «Կոլումբոսի ձուխ» պատմութիւնը: Իբր թէ նրանց, որոնք հեշտ բան էին համարում Ամերիկայի գիւտը, առաջարկած լինի մի աւելի հեշտ բան անել՝ մի ձու գլխիվայր կանգնացնել: Կոլումբոսը իբր խնդիրը լուծած լինի, ի մեծ ամօթ միւսներին, ձուի ծայրը կճեպելով և այդպէս գետնի վերայ կանգնացնելով: Այդ պատմութիւնը, ըստ աւանդութեան պէտք է այդ միջոցին, Բարցելոնա եղած ժամանակ, կատարւած լինի: Բայց Վոլտէրի հետ նաեւ Ռուզէն ժխտում է դէպքի պատմական լինելը և յիշեցնում նման մի պատմութիւն որ պատահել է Ֆլորենցիայում ճարտարապետ Բրունելլեչչիի հետ:

Կոլումբոսի Բարցելոնա եղած ժամանակ պատրաստութիւններ տեսնեցան մի երկրորդ արշաւանքի համար: Բայց արդէն յայտնի էր որ Պորտուգալիան ծուռ աչքով է նայում Արեւմտքում արւած նւաճումների վերայ: Թշնամութիւնների դէմն առնելու համար պապ Ալեքսանդր Վ. հրատարակեց այն հռչակաւոր բուլլան 3-ն մայիսի 1493 թ., որով երկրագունդը բաժանում էր Իսպանիայի և Պորտուգալիայի մէջ: Ագորներից ոչ հեռու անցկացող մերիդիանով երկիրս բաժանեց իսպանական Արեւելեան մասի ու պորտուգալական արեւմտեան մասի: Բայց այդպիսի բաժանմունք, դեռ բացի այն որ մերիդեանն էլ սխալ էր գծւած, տեղական չէր և միայն յաջորդ

տարին երկու հարեան և մրցող պետութիւնների մէջ կապւած մի դաշնով որոշւեցին երկու կողմի երկրային սեպհականութիւնները:

Կոլումբոսի երկրորդ արշաւանքը աւելի մեծ էր. 17 նաւերի վերայ 1500 հոգի կանգնեցրին: 25-ն սեպտ. 1493 թ. դուրս եկան Կառլիքսից, բռնելով ուղին քիչ տւելի դէպ հարաւ. վեց շաբաթը չը լրացած կանգնեցին կղզիների մի նոր խմբի առջև: Դա Փոքր Անտիլների խումբն էր: Դոմինիկա, Գուադելուպ և արխեպելագոսի այլ մասերը տեսութեան առնւեցին և անուններ ստացան: Այդտեղից Պուերտո Ռիկիօի վրայով գնացին Հաիտի, ուր Կոլումբոսը իւր առաջին կոլոնիան քանդւած գտաւ: Կոլումբոսը մարդիկ ուղարկելով Իսպանիայի թագաւորներին, ինքը ընկաւ նոր գիւտերի յետեւից, հետազօտեց Համիտիի, Իամայկայի և Կուբայի եղները և այն սխալ եղրակացութեանն եկաւ թէ Կուբան կղզի չէ այլ ծայրի մասը այն ասիական երկրի, որ որոնում էին: Դադրած նա վերադարձաւ Հաիտի, ուր նա իւր հիմնած Իզաբելլա կոչւած կոլոնիայի հրամանատարութիւնը յանձնեց իւր եղբօրը: Ինքը վերադարձաւ Իսպանիա յունիսի 1496 թւականին ներկայանալու համար իւր ողորմած թագուհուն, որ Բուրգոս էր եկած:

Թէև թագուհին իւր վստահութիւնը դէպ Կոլումբոսը պահպանեց, բայց ժողովրդի մէջ բացողի փառքը սկսեց թաւալմել, որովհետև Կոլումբոսը աւելի մեծ բաներ էր խոստացել: Շատ ոսկի էին սպասում, որ չը գտան, իսկ աշխարհագրական գիւտերի համար մեծ հետաքրքրութիւն միայն քչերը ունէին:

Բայց և այնպէս թագուհին նորից վեց նաւ տւեց Կոլումբոսին որոնցով նա 1498-ին իւր երրորդ արշաւանքն սկսեց: Այս անգամ նա ուղիղ դէպ հարաւ-արեւմուտք գնաց և եկաւ հասաւ Տրինիդադ և օգոստոսի սկզբին՝ Օրինոկօի գելտան, որի ջրի մեծ քանակը զարմացրեց իսպանացիներին: Դորանով արւեց ամենշանաւոր դիտը, որովհետև դորանով բացւեց Յւրոպայի համար ամերիկական ցամաքը: Աւելի ճիշդն ասած՝ կարող էր բացւել, որովհետև Կոլումբոսը ոտ չը կոխեց ցամաքի վերայ, այլ գնաց եզրներով: Ափերին տեսան գիւղեր, որոնց տները ձողերի վերայ էին կանգնեցրած. Վենետիկ քաղաքին նմանեցնելով՝ ամբողջ այդ երկիրը կոչեցին Վենեցուէլա: Այդտեղից նա վերադարձաւ Հաիտի, ուր այս անգամ նորա

միտը աւելի կոտրւեց քան նախկին անգամ: Երկրի աւագ դատաւոր Ռոլդանը ապստամբել էր Կոլումբոսի եղբօր դէմ, որին ինքը չը պաշտպանեց իւր յատուկ ոյժով, այլ ապստամբի հետ բանակցութիւնների մէջ մտաւ և համաձայնեցրեց որ մի թագաւորական կոմիսար ուղարկէ Իսպանիայից վէճը յարթելու համար: Ապաստած կոմիսարը սակայն դուրս եկաւ մի բիրտ արկածախնդիր մարդ Բոբադիլլա անունով, որը հէնց տեղը հասնելուն պէս կանգնեց Ռոլդանի կողմը և ամեն տեսակ խոստումների միջոցով դրդեց Կոլումբոսի մարդկերանց՝ սորանից հեռանալ: Ինքը Կոլումբոսը, իւր որդին՝ Խիեզօ և եղբայրը Բարտոլոմէօ շղթաներով ձեռքակալւեցին Իսպանիա ուղարկւելու և դատի ենթարկւելու համար, ուր և հասան նոյեմբերին 1500 թ.: Մեծ մարդու կեանքի տրագիկական բոլէն հասել էր:

Ի հարկէ մայր-երկրում այդ չափով չէին հաւանում Ռոլդան և Բոբադիլլա անպիտանների վարմունքը, և աշխատեցին այդքան չարաչար անպատուածին մի յայտնի չափով բաւարարութիւն տալ: Բայց արտակարգ բաղդով նպաստւած մարդու դէպի վեր սլացող միտքը այդ ժամանակից կոտրւեց: Նա ինքը իսկոյն ազատւեց և արքունիքում պատուով ընդունւեց. Բոբադիլլան ընկաւ անողորմաձութեան ներքոյ, իսկ Ռոլդանը բռնւեց. բայց կոլոնիայի կառավարութիւնը մնաց նորանից խլած, և եթէ նրան նորից չորս նաւ յանձնեցին, որոնցով նա 9 մայիսի 1502 թ. իւր չորրորդ արշաւանքը սկսեց, բայց վստահութեան այդ ակտը հազիւ թէ կարող էր կատարելապէս բաւականութիւն տալ նորան հասցրած վիրաւորանքներին:

Կոլումբոսը իւր այս վերջին ուղևորութիւնով դնաց Մարտինիկի և Հաիտիի վրայով դէպի կենտրոնական Ամերիկայի եզրը, ուր փոքրիկ նաւախումբը հասաւ յուլիսին 1502 թ.: Այստեղ նոքա հանդիպեցին Մայիա երկրի իսկ որ քաղաքակրթւած մարդկանց: Եւ չը լինէին էլի այն կիրքը դէպի ոսկին և սխալ աշխարհագրական գաղափարները, Կոլումբոսը կը զանէր Ացտէկների պետութիւնը (Մեքսիկա), որի սահմաններին այնքան մօտիկացել էր:

Բանը սա է, որ Կոլումբոսը դեռ էլի չէր հասկացել որ նա գտել է մի նոր ցամաք, ոչ ոքին յայտնի Ամերիկան: Եւ այժմ նա կարծում էր թէ հասել է հարաւարեւելեան Ասիայի Մալակկա թե-

րակղզին, որ հներին յայտնի էր Վոսկէ Խերսոնէզ՝ անունով, հետեւելով արաբական ճանապարհորդական գրող Ալբիրունիին, որը կոչել էր յետին Հնդկաստանը ոսկեայ երկիր:

Կոլումբոսը, շարունակելով դէպի հարաւ գնալ, գտաւ Հոնդուրասի արեւելեան հրաւնդանը, ապա Վերագուա և Ղարիական ծոցը, առանց գտնելու այնքան ցանկացած ոսկէ երկիրը-Գորադոն. նա վերադարձաւ դէպի Իամացկա, որի ափերի մօտ նաւը խորտակեց, բայց մարդիկը ազատեցին Հաիտիից ուղարկած ազատող նաւի միջոցով: Այնպէս որ երբ Կոլումբոսը նույնմբերին 1502 թ. — վերջին անգամ — Իսպանիա վերադարձաւ, միայնակ եկաւ և այն էլ օտար նաւի վերայ:

Այդ չորրորդ ուղևորութիւնը աշխարհագրական տեսակէտից թերեւս ամենանշանաւորն էր, որովհետեւ դորանով որոշեցին Կարաիբեան ծովի սահմանները: Բայց լոկ աշխարհագրական զիւտերի համար իսպանական իշխանները շատ հասկացողութիւն չունէին: Շուտով վախճանեց Կոլումբոսին հովանաւորող Իզաբելլա Թագուհին, որով և վճռեց Կոլումբոսի ճակատագիրը: Ֆերնանդօ Թագաւորը թէեւ արտաքին պատիւներ տալ չէր զլանում, բայց սառն էր դէպի նա: Սխալ է նաև իբր թէ Կոլումբոսը աղքատութեան մէջ մեռաւ. ընդհակառակը նա բաւականին մեծ կարողութիւն էր ձեռք բերել: Բայց նորա սիրտը վշտացած էր որ այլ ևս գործելու հնար չունի և որ չի կարող ինքը կառավարել իւր սիրած անդրովկիանեան կոլոնիան:

21-ն մայիսի 1506 թ. Քրիստոֆ Կոլումբոսը վախճանեց միայնակութեան մէջ Վալլադոլիդում: Նորա դիակը առաջ քաղաքում թաղեց, ապա տեղափոխեցին Սելիլլա, իսկ մեզնից մօտ մի դար առաջ, 1796 թականին մեծ հանդեսով տեղափոխեցին իւր վերջնական հանգստարանը՝ Հաւանայի մայր եկեղեցին:

Դիմենք այժմ մարդու իսկական արժէքի գնահատութեանը: Ինչպիսի մարդ պէտք է երեւակայենք մեզ Քրիստոֆ Կոլումբոսին իւր ողբեկան և մտաւոր կարողութիւնով, նորա ողու ուղղութիւնով, ինչն է նորա արածներից զիտակցական և ինչը անգիտակցական,

ինչ անմիջական ծառայութիւններ է արել նա գիտութիւններին, — այս բոլորը մի-մի խնդիրներ են, որոնց նկատմամբ Կոլումբոսի մասին հարուստ գրականութիւնը միաբերան, իրար հետ համաձայն, վճիռներ չի տալիս, մանաւանդ ինչ վերաբերում է նորա անձնաւորութեանը: Կոլումբոսը մի շատ բարդ բնաւորութիւն է հանդիսանում, որին լաւ ճանաչելը դժարանում է իւր այրած ժամանակի հեռաւորութեան պատճառով, քանի որ այն ժամանակներից դէս բարձր ու վարքերը, ժամանակի ոգին և գիտութիւնները արմատական փոփոխութիւններ են կրել, այնպէս որ հմուտեան հետ միացած մեծ թափանցողութիւն ու արդարամիտ քննադատական ոգի է պահանջւում մի այդքան բարդ բնաւորութիւն ըստ արժանւոյն զնահատելու համար:

Մանուկ սերունդը ճանաչում է Կոլումբոսին միայն իբր մի մեծ մարդ, նա նորան ճանաչում է նորա սխրագործութիւններով, որոնք միայն ոգևորութիւն են ներշնչում: Այլ կերպ է վերաբերւում լուրջ գրականութիւնը, որը ուղեցել է Կոլումբոսին ամեն կողմից լմբռնել: Ժողովրդական գրքոյկներում նկարագիրները միայն ոգևորիչ են, նոյնն է մասամբ նաև ռոմանական ազգերի գիտական գրածքներում, որ արդարացի էր գտնում նաև գերմանացի Հոմբոլդտը: Գոցա հանդէպ կարելի է դնել շատ տարբեր կարծիքներ գերմանական մասնագէտների — Պեշէլի, Ռուդէի, մասամբ նաև Գեկսիլսի: Նրանք հակառակ կարծիքների մէջ արդար միջուկը աշխատում է գտնել պրոֆ. Գինթէր իւր նոր լոյս տեսած և վերը արդէն չիշլած գրքոյկով, որ մեզ համար ուղեցոյց է ծառայում:

Կոլումբոսի արտաքինը յարգանք ներշնչող էր. չամենայն դէպս իտալացին կառնրելապէս իւրացրել էր իսպանական գրանդեցցան և միանգամայն իսպանացել էր:

Ներքին կողմից աչքի է ընկնում նրա կրօնականութիւնը և հաւատում էր թէ Աստուծո նորան իւր գործիքն է ընտրել քրիստոնէութիւնը աչլ երկիրներ տարածելու համար:

Կոլումբոսը իւր ժամանակի զաւակն էր՝ բարեպաշտութեան հետ միացրած մեծ հակումով դէպի միսսիկականութիւնը, անգամ անապաշտութիւնը:

Իայց իւր հոյսաակութիւնը դէպի եկեղեցու պաշտօնեաները

չափազանց հեռուն չէր գնում, ապացոյց «Սալամանկայի վիճաբանութիւնը», որի մասին չիշատակեցինք վերը:

Բարեպաշտութիւնը չէր խանգարում որ քրիստոնէական և ընդհանուր մարդկային բարոյականութեան դատաստանի առջև Կոլումբոսի գործքերից մի քանիսը մեղադրանքից ազատ չը մնան: Նա անսահման փառասիրութիւն ունէր և ձգտումն զէպիամենաբարձրը ինչին միայն մարդս իբր երկրի հպատակ կարող է բաղձալ հասնելու: Բայց աւելի վատը նորա անասելի փողասիրութիւնն էր: Ազատ չէր նաև անդթութիւնից իւր կեանքի վերջին տարիներում:

Այս բոլորով հանդերձ Կոլումբոսը մի վերին աստիճանի նշանաւոր մարդ է հանդիսանում:

Ցեսնենք թէ ինչպիսի ծովային ճամբորդ էր Կոլումբոսը և որքանով նա նպաստեց աշխարհագրական գիտութիւններին:

Որքան էլ անկատար լինէր Կոլումբոսի գործիքը (քաղդրանտ) իւր գտած երկիրների տեղը որոշելու համար, բայց Ռուզէի ստոր կարծիքը, թէ այդ կողմից Կոլումբոսը չի կարող համեմատուել մեծ ծովային ճամբորդների հետ, թւում է թէ անարդարացի է և իտալացի Հիւգէսը, ընդհակառակը, կարծում է թէ իւր ժամանակակիցների մէջ ժամանակի ու տեղի որոշելում նորանից գերազանց չի եղել:

Իբրև աշխարհագրագէտ (գէոգրաֆ) Կոլումբոսը միշտ մի մեծ և հիմնական սխալ պահպանեց, որի շնորհիւ նա վախճանւեց դեռ ևս այն հաւատով թէ Ասիայի արևելեան ափերին է հասել և որ մօտ է եղել առասպելական Յիպանգու երկրին: Բայց նա իւր ճանապարհորդութիւնը սկսեց շնորհիւ այն հաւատի, որ նա ունէր զէպի-Տոսկանելիի քարտեզը. նա ընդունում էր երկրագունդը աւելի փոքր քան իսկապէս է, որովհետև զաղափար չունէր ոչ Ամերիկայի և ոչ Խաղաղ ովկիանոսի ու նոցա ահագին տարածութեան մասին: Բայց այդ հայեացքի էին ոչ միայն 15., այլ և 16 և 17-րդ դարերում. միայն Կիկարդի երկրագնդի չափելը ճիշդ հեռեանքների բերեց, և Նիւտոնը միայն վերջինիս հիման վերայ հաստատւած գտաւ իւր գտած օրէնքը մարմինների ձգողութեան մասին, մինչդեռ քանի որ նա հաշիւներ էր անում այն թւերի հետ, որ նաև Կոլումբոսին յայտնի էին, անհամաձայնութիւն էր գտնում հիպոթէզի և թւերի:

մէջ: Վասիօ Նունէց զը Բալբօսայից առաջ, որը առաջին եւրոպացին էր սր Խաղաղ ովկիանոսի ջրերը աչքով տեսաւ, Կոլումբի աշխարհագրական հայեացքը ներելի էր, եթէ ոչ միակ կարելին:

Կոլումբոսի աշխարհագրական գիւտերը բազմաթիւ էին և կարևոր. Բահամա կղզիներից շատերը, չորս Մեծ Անտիլները և Փոքր Անտիլներից գլխաւորները, Հարաւային Ամերիկայի հիւսիսային եզրը Օրինոկոի բերանից մինչև մօտ Մարակաիբի բուխտը (Ճոց) և Միջին Ամերիկայի արևելեան եզրների կամ աւելի ճիշտը՝ Իվատանի, Հոնդուրասի և Նիկարագուայի մի շատ նշանաւոր մասը:

Մեծապէս գնահատելի է այն որ Կոլումբոսը երկրի կոլոլ լինելու գիտակցութիւնից բղխող եզրակացութիւնները քաջօրէն և ճարպիկ կերպով պաշտպանել կարողացաւ Սալամանկայի եկեղեցական հայրերի անմիտ առարկութիւնների դէմ: Սակայն Կոլումբոսը յետագայում ինքը թոյլ տւեց մի անտեղի կասկած այդ մասին: Օրինոկո գետաբերանի առջև կանգնած, զարմացած այն ահաղին ջրի մասսայի վերայ, որ ճղելով ովկիանոսն է մոնում, Կոլումբոսը կարծեց թէ այդտեղում երկիրը կոլոլ չէ, այլ իբր բարձրութիւն ունի: Նա այդ առիթով չիշեց Ատլանտիկի պատմածը դրախտի մասին, որը իբր թէ մի հողեղէն բարձրութեան վերայ է կանգնած, ուստից երկրի չորս գլխաւոր ուղղութիւններով գետեր են բղխում: Հասկանալու համար Կոլումբոսի սխալը, պէտք է իմանալ որ միջին դարերի ամբողջ ընթացքում, ի բաց առած մի քանի պարզ գլուխներ, ինչպէս Դանտէ Ալիգիերի, կարծում էին թէ երկրիս ցամաքային մասի կենտրոնը ուրիշ է, ջրինը ուրիշ, այդ հայեացքը համաձայնացնելով դրախտի մասին աւանդութեան հետ:

Չը պէտք է մոռանալ և հաստատ է որ Կոլումբոսը իւր ախեղեշագիտական հայեացքներով կանգնած էր ոչ թէ իւր ժամանակից վեր, այլ այսպէս ասած իւր ժամանակի մէջ:

Բոլորովին անվիճելի են Կոլումբոսի վաստակները երկրային մագնիսիսմի համար: Թէև երկու հարիւր տարուց աւելի էր որ Ֆլաւիօ Ջիոյօ իտալացին եթէ ոչ հնարել գէթ գործածութեան համար կատարելագործել էր կոմպասը (կողմնացոյց), բայց ամենքը այն սխալ կարծիքի էին, թէ հորիզոնական լծակի ծայրը ուղիղ հիւսիս է ցոյց տալիս: Կոլումբոսը գտաւ եղած տարբերութիւնը և փոփոխա-

կանութիւնը ըստ տեղերի և որոշեց մի անվրէպ գիծ—որ այսօր գիտնական տերմինով Isogeno Null կ'անանւէր: Դժբա ապացոյցներ են որ Կոլումբոսը սուր և ճիշդ գիտողութիւն ունէր, որով նաև ճիշտ (էքզակտ) գիտութիւնների պատմութեան մէջ յարգելի տեղ է բռնում: Իւր ծանապարհորդութիւնների ընթացքում նա երեք անգամ դէպք ունեցու նկատելու կատարեալ համաձայնութիւնը աստրոնոմիկական և մագնետիկական (կոմպասի) մերիդիանների, այնպէս որ հիւսիսային ուղղութիւնից շեղման գծի համար երեք կէտը նա գտել էր: Կոլումբոսը սակայն մագնետիկական ասեղի շեղումներին, որ նա ճիշտ էր դիտել, սխալ բացատրութիւններ էր տալիս, ուղեւով այդ երեւոյթը կապել հիւսիսային աստղի դրութեան հետ:

Կոլումբոսը օժտւած էր զօրեղ երևակայական ոյժով: Կոմպասի մագնիտի շեղումներից Ատլանտեան ովկիանոսում նա եղրակացրեց թէ այն կողմերում բնութիւնը բոլորովին ուրիշ է: Գիտողութիւնը ճիշդ էր, բացատրութիւնները սխալ. որովհետև ճշմարտութիւն կար այն բանում որ Պիրենէյեան թերակղզու կլիմայից, որ ցամաքային կլիմա էր, տարբեր է ովկեանոսի ծովային կլիման: Կոլումբոսը նաև առաջինը նկատեց և նկարագրեց Ատլանտեան ովկիանոսում մի զարմանալի երևոյթ, այն է՝ խոտի և աշուպէս կուլած տանգերի տարածութիւնները, որոնց միջով պէտք է անցնէին իսպանական նաւերը և որոնք պէտք է մեծ ահ պատճառած լինէին առաջին նաւորդներին: Միայն նորերս է յայտնւել որ դժբա կազմուած են այն բոյսերից, որոնք Հարաւային Ամերիկայի ամերից հոսանքներով բերւում են ովկիանոսի մէջ:

Մովային հոսանքները հին ժամանակներին և նաև միջին դարերին անյայտ էին: Երբ պորտուգալացիք Աֆրիկայի Գաինէեան ծոցը մտան, այդ հոսանքը նկատեցին և առաջին անգամ նկարագրեցին: Երկրորդ նկարագրութիւնը պատկանում է Կոլումբոսին, որը նոյն հոսանքը նկատեց իւր երրորդ ուղևորութեան միջոցին, երբ նա ուղղեց դէպի միջին ամերիկական կղզիների խումբը: Դա այն հոսանքն է որ Գոլֆստորմի հաւասարալիւնն է կազմում, որի աւելթով Կոլումբոսը յետադաշում նշանաւութիւն ստացած այս խօսքերը արտասանեց թէ՛ լեւս հաստատ բան ևմ համարում որ

ծովային ջրերը արևելքից դէպի արևմուտք են շարժւում, ինչպէս երկինքը:

Նաև բիոլոգիական աշխարհագրութեան համար Կոլումբոսին պէտք է յարգել որպէս ճանապարհ յարթողներից մէկին: Հումբոլդտի վկայութեամբ Կոլումբոսի նկարագրութիւնները բուսական աշխարհից աչքի են ընկնում ոչ միայն էսթետիկական տեսակէտից, այլ և ճշդութեան և սուր բնագիտական դիտողութիւնով: Կուբա կղզում նա զանազանում է ութ նոր տեսակ պալմաներ: Նորա դիագնոստիկական աչքը այնքան թափանցիկ է, որ, խօսելով բուսաբանութեան լեզուով՝ նա որոշակի կերպով բաժանում է *Podocarpus*-ի ցեղից *Abietine*-ների գերդաստունը: Նաև նորա համեմատութիւնները տրոպիկական բոյսերի իւր հայրենիքի ենթա-տրոպիկական բոյսերի հետ չեն թողնում աւելին ցանկանալ որոշակութեան կողմից:

Կենդանիների հետ ծանօթութիւն անելու նա շատ առիթներ չունեցաւ. բայց այն էլ, ինչ նա նոցա մասին հաղորդում է, պարզ է և պատկերական:

Վերջապէս Կոլումբոսից պէտք է՝ սկսէր մի բոլորովին նոր շրջան ազգագրութեան մէջ: Վայրենիների մասին նորա արած նկարագրութիւններից յետագայ ժամանակների բոլոր գրածքների մէջ անցկացաւ Հնդիկ անունը, որ կոչում են ամբողջ Ամերիկայի բնիկ ժողովուրդներին: Յայտնի է, որ այդպէս անւանելը հիմնւած էր մի աշխարհագրական սխալի վերայ, որի պատճառով Կոլումբոսը Ամերիկան իւր կղզիներով ընդունեց Հնդկաստանի տեղ: Այդ սխալ անունը մնացել է սակայն մինչ օրս. բայց շփոթութեան տեղիք չը տալու համար Ամերիկայի այն կղզիների խումբը, որի մէջ են Կուբա, Հաիտի, Իամայկա և այլն, ընդունւած է անւանել Արևմտեան Հնդկաստան, իսկ իսկական Հնդկաստանը, այն որ Ասիայումն է՝ կամ ուղղակի Հնդկաստան և կամ Արևելեան Հնդկաստան: Նաև ամերիկական բնիկներին, որ կարմրամորթ են, անւանում են ոչ թէ հնդկաստանցիք, այլ հնդիկներ (գերմաներէն *Indianer*, մինչդեռ Հնդկաստանցիներին անւանում են գերմանացիք՝ *Indier*):

Ահա Քրիստոսի Կոլումբոսը իւր հուծիւնով և զորօքերով մեր առաջը կանգնած: Մենք նորան ճանաչեցինք ի բրև մարդու, ի բրև ծովազնացի և ի բրև գիտութեան մարդու: Ահիտփենք ուրեմն:

Ինչն էր Կոլումբոսի ամենամեծ գործը: Պատասխան՝ այն վստահութիւնը, որ նա ունեցաւ ոչ միայն անյայտ ծովերով ճամբորդել, այլ, դուրս գալով ենթադրութիւնից երկրի կոլումբեան մասին, այն ենթադրութիւնից որ դեռ միայն գիտնականներն էին թոյլ տալիս բայց որը ընդհանուրին յայտնի չէր, նա վստահացաւ լոկ հաւատի ոյժով մինչ իւր ժամանակը չը փորձած և անյայտութեան մէջ ծածկւած ովկեանոսով Եւրոպայի արեւմտեցից դուրս գալ երկրիս արեւելեան երկիրները հասնելու համար: Վստահանալ անյայտ ջրերի խորքերն ընկնել հակառակ հազարաւոր տարիներից ի վեր իշխող և հաստատուած հայեացքների երկրիս ձևի վերաբերմամբ, մանաւանդ որ իշխող կրօնական աշխարհը դէմ էր նոր հայեացքին և հիմնելով միայն լուսաւորւած աշխարհագրագէտների անորոշ ենթադրութիւնների վերայ երկրիս կոլումբեան ունենալու մասին, — դա մենք համարում ենք արագին քաջագործութիւն, որ սովորական խելքով և ոգով մի մարդ կատարել անկարող էր:

Երկրորդ կէտը սա է, թէ որքան մեծ վստահութիւն էր հարկաւոր այն զարուբելի մեծ մինչ այն ժամանակ անյայտ տարածութիւնը անցնելու համար, որ իսկապէս կայ Եւրոպայի արեւմտեան ափերի և Ասիայի արեւելեան ափերի միջև: Արդ, այն ամենի հիման վերայ, որ մենք արդէն իմացանք, պէտք է խոստովանել որ Կոլումբոսը չէր վստահանալ այդպիսի մի մեծ ճանապարհորդութիւն անելու, մանաւանդ ժամանակակից ոչ ճիշդ քաղաքանոցով, եթէ միայն նա մեծ հաւատ չունենար դէպի Տոսկանեյի և ուրիշները, որոնք այդ տարածութիւնը իսկականից շատ և շատ աւելի պակաս էին ընդունում: Բայց և այնպէս անյայտութիւնը և նախապաշարումը այնքան մեծ էր այն ժամանակներում կատարելիք ուղևորութեան վերաբերմամբ, և այնքան մեծ էր իսկապէս կատարած ուղևորութիւնը, որ Կոլումբոսը անկասկած մեծ ծովազնացների մէջ պէտք է տեղ բռնի:

Իբրև աշխարհագրագէտ և գիտական ոյժ Կոլումբոսը անկասկած է որ այն մեծ տեղը չի կարող բռնել, ինչպիսին արժանի

կը լինէր որ բռնէր մի նոր ցամաք գտնող մարդ, որովհետեւ գիտական հիպոթէզներէ վերայ հիմնուած մի ենթադրական մեծ ցամաքի յետեւից չէր ընկել Կոլումբոսը: Պարզ է որ Ամերիկայի գիտը ինքը պատահական էր և ոչ գիտակցական: Թէև ի հարկէ արդարութիւն չէր նոր գտած աշխարհը անւանել ոչ Կոլումբոսի, այլ յետովայ հետազոտող Ամերիգո Վեսպուչիի անունով: Գորա վերայ աւելանում է և այն հանգամանքը, որ Կոլումբոսը չորս անգամ ուղևորութիւն կատարելուց յետոյ անգամ և մինչ իւր կեանքի վերջին շունչը չիմացաւ թէ նոր ցամաք, նոր աշխարհ է գտել: Բայց թէ որքան դժուար էր գտածի ինչ լինելը ճանաչել, այդ պարզում է նրանից, որ ոչ միայն Կոլումբոսը, այլ և ոչ ոք նորա բազմաթիւ ուղեկիցներին և ոչ էլ մէկ ուրիշը նորանից յետոյ նոր երկիրները գնացածներին չէին կարողացել իսկութիւնը ճանաչել: Գտած երկիրների խորքերը մտնելու համար հարկաւոր էր աւելի մեծ աշխարհագրական հետաքրքրութիւն, քան թէ այն ժամանակ կար: Այդ ժամանակայ հետաքրքրութիւնը ուղղւած էր աւելի դէպ ոսկու հանքերը, քան թէ դէպի զուտ աշխարհագրական գիտերը:

Կոլումբոսը բաւականաչափ գիտական կրթութիւն ունէր որ կարողանար իւր դիտաւորութեան հետ կապ ունեցող դրական աղբիւրները ճանաչել և նոցա շահագործել իւր դիտաւորութեան օգտին, զոնէ այն չափով որ կարողանար իւր հակառակորդների ընդդիմախօսութիւնները ջրել: Իսկական գիտնական չէր նա, և չէր էլ չաւանդում լինել:

Կոլումբոսը աչալիսով ներկայանում է մեր աչքում որպէս գործի մարդ, մի անընկճելի ագիտացիոնական բնութիւն, որով նա յիշեցնում է ազգերի կրօնական կեանքը յեղաշրջող մարդկանց, որոնց մէջ կամքի ոյժը վերջին ծայր զարգացած է, ինչպէս օրինակ մի Լուիթեր:

Այս համեմատութիւնը Լուիթերի հետ, որ մենք առաջ ենք բերում, զարմանալի կերպով անում են Կոլումբոսի մասին իրար հետ շատ անհամաձայն հեղինակներ, ինչպէս Ռուզէն, Նոյնպէս և Գիւնթերը: Իսկ Կոլումբոսի իբրեւ գործի մարդու մասին Նոյնպէս յայտնի և արդէն այս յօդւածում մի անգամ յիշած Գելսիսը ¹⁾ ուղղակի բացականչում է՝ «Բայց գործը, կատարած գործը պէտք է Կոլումբոսին թողնել»:

¹⁾ Gelcich, Columbus als Nautiker und als Seemann, էջ 287.